ԱԶԱՏ ԲՈՂՈՅԱՆ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՑԻՆԵՐԸ, ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՖՐԱՆԿՆԵՐԸ ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Isabelle Augé, Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la croisade: Politique religieuse et reconquête en Orient sous la dynastie des Comnènes 1081-1185, Paris, 2007, p. 417.

Իզաբել Օժե, Բյուզանդացիները, հայերը և ֆրանկները խաչակրության դարաշրջանում. եկեղեցական քաղաքականությունը և Արևելքի նվաճումը Կոմնենոսների հարստության օրոք 1081-1185, Փարիզ, 2007, էջ 417.

Ֆրանսիայի Գրքի Ազգային կենտրոնի և Մոնպելիե Գ համալսարանի մրցանակով հրապարակվել է Մոնպելիե Գ - Պոլ Վալերի համալսարանի պրոֆ. Իզաբել Օժեի «Բյուզնդացիները, հայերը և խաչակիրները. Կրոնական քաղաքականությունը և Արևելքի վերանվաճումը Կոմնենոսների հարստության ներքո 1081-1185 թթ.» դիսերտացիոն-մենագրությունը: Աշխատանքի սկզբում հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում իր ուսուցիչ, Մոնպելիե Գ համալսարանի պրոֆ. Ժ. Դեդեյանին և մենագրության գրմանը նպաստած մասնագետներին: Առաջաբանում (էջ 7-10) Ժ.Դեդեյանն անդրադառնում է Իզաբել Օժեի գիտական ուղուն, ներկայացնում է աշխատանքի հիմնական ուղղությունները, որոնցով հեղինակը նորություն է բերում Մերձավոր Արևելքի ԺԲ դարի եկեղեցաքաղաքական իրադարձության հետազոտությանը:

Բուն աշխատանքը բաղկացած է Ներածությունից (էջ 11-52), երեք գլուխներից, ընդհանուր ամփոփումից, երկու հավելվածից, օգտագործված գրականության, անձնանունների ու տեղանունների ցանկերից:

Ներածության մեջ հեղինակն անդրադառնում է Բյուզանդական կայսրության ԺԱ դ. երկրորդ կեսի Արևելյան քաղաքականությանը, որն անմիջականորեն բախվում էր Սելջուկյան կայսրության և նրա նվաճումների հետ, Մանազկերտի ճակատամարտի (1071 թ.) նշանակությանը: Անդրադառնալով Ալեքս Ա Կոմնենոսի քաղաքականությանը, հեղինակը քննարկում է Հովհաննես և Մանուել Կոմնենոսների Արևելյան քաղաքականությանը, Իկոնիայի և Դանիշմանյան պետությունների նկատմամբ նրանց վարած քաղաքականությանը և Մակեդոնյան հարստության Արևելյան քաղաքականության արտացոլքին Բյուզանդական հարուստ մատենագրության մեջ: Հեղինակն անդրադառնում է առաջին երեք Կոմնենոս կայսրերի դարաշրջանում Բյուզանդական Արևելքի սահմանային գոտում ազգային փոքրա-

մասնությունների՝ հայկական և հակոբիկ-ասորական ազգաբնակչության կատարած դերին: Խոսելով հայկական ազգաբնակչության բուն հայրենիքից արտագաղթի մասին, հեղինակն հետևելով Ժերար Դեդեյանին, մատնանշում է երեք հիմնական պատճառ. 1. «ֆեոդալականացում», 2. թուրքական ներխուժումները և 3. Բյուզանդիայի քաղաքականությունը: Փոքր Ասիայում Բյուզանդական կայսրության նման քաղաքականության առաջին ծիծեռնակ է համարում Մելիաս զորավարին, որը Լիկանդոս բանակաթեմում ամրապնդում էր Արևելահռոմեական կայսրության դիրքերը[1]: Ժ-ԺԱ դարերում դեպի Կապադովկիա միտված այդ արտագաղթի վերջնական բնակետեղի է դառնում Կիլիկիան, ուր ԺԲ դարի ընթացքում ստեղծվում է հայկական պետականություն: Այնուհետև հեղինակն առանձին-առանձին անդրադառնում է Բյուզանդական կայսրության արևելքի սահմանային գոտում բնակվող փոքրամասնությունների՝ հայ և ասորի ազգաբնակչության հակաքաղկեդոնական ուղղվածությանը, որը հակադրվում էր բյուզանդական կայրության պաշտոնական գաղափարախոսությանը սկսած Ե դարի վերջերից, նույնացնելով Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանությունը նեստորականության հետ: Հայ բյուզանդական եկեղեցական հակամարտությունը դավանաբանության և ծեսի ասպարեզում արտացոլված է «Գիրք թղթոցում», ուր արտահայտված է Քաղկեդոնի նկատմամբ Հայոց եկեղեցու անհանդուրժողականությունը: Ասորաբյուզանդական եկեղեցական հակամարտությանը, որին մանրամասն անդրադառնում է ԺԲ դարի մատենագիր Միքայել Ասորին: Միջեկեղեցական այս տարաձայնությունները օգտագործվում էին տարածաշրջանի ոչ քրիստոնյա ուժերի՝ սկզբում Սասանյան Պարսկաստանի, ապա՝ Արաբական խալիֆաթի և Սելջուկյան սուլթանության կողմից[2], որոնք փորձում էին իրենց քաղաքական շահերի տեսանկյունից Քրիստոնյա Արևելքի եկեղեցական կազմակերպությունները հակադրել Բյուզանդական կայսրության Արևելյան քաղաքականությանը, նպաստելով նշված փոքրամասնությունների եկեղեցական նվիրապետական համակարգերի կայունացմանը: Ի տարբերություն հակաքրիստոնեական այդ ուժերի քաղաքականության, Բյուզանդական կայսրությունը հատկապես Մակեդոնական կայսրերի իշխանության դարաշրջանում (Թ-ԺԱ դդ.) փորձում էր միավորել Արևելքի քրիստոնյաների ուժերը ընդդեմ Արաբական խալիֆաթի, փորձելով եկեղեցական բանակցությունների միջոցով մեղմել ծիսադավանական հակասությունները: Այդ քաղաքականությունը համահունչ էր Բագրատունիների ծրագրերին, որոնք փորձում էին իրենց իշխանության ներքո միավորել Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդներին, միասնական հակահարված տալու համար արաբական տիրապետությանը: Այդ քաղաքական կուրսի դրսևորումներից էր հայկական ռազմական ուժերի լայն մասնակցությունը Արաբական խալիֆաթի դեմ սանձազերծված պատերազմում՝ բյուզանդական դրոշի ներքո: Ի. Օժեն երկու փուլի է բաժանում այդ քաղաքականությունը. առաջին փուլում բյուզանդացիները փորձում են ներգրավել իրենց դաշնակիցներին արաբների դեմ մղվող պատերազմում, իսկ երկրորդում՝ նվաճել քրիստոնյա պետական միավորումների տարածքները: Այդ քաղաքականությունն ակնհայտ է դառնում Բարսեղ Բ Բուլղարասպանի իշխանության

տարիներին: Հայոց եկեղեցին և Բագրատունիների ստեղծած պետությունը սկսեց ավելի շրջահայաց քաղաքականություն վարել, երբ հայտնի դարձավ, որ Բյուզանդական կայսրությունը նպատակ է հետապնդում նվաճել ողջ Հայաստանը: Դավանանքի դերն այդ իրադարձություններում ակնհայտ էր, քանի որ բյուզանդական կողմը շեշտը դնում էր քաղկեդոնական ազգաբնակչության բարյացկամ վերաբերմունքի վրա, որը հեշտացնում էր Կովկասի «ազատագրման» բյուզանդական ծրագիրը[3]: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում ողջ Քրիստոնեա Արևելքում Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության, այն հանգամանքի վրա, որ հիմնվելով Արաբական խալիֆաթի տիրապետության ներքո գտնվող մելքիտ եկեղեցու նվիրապետական կառույցների վրա, փորձում է այն դարձնել գործիք տարածաշրջանում իր տիրապետությունը հաստատելու համար: Իրադրությունն ավելի է բարդանում, երբ առաջին խաչակրաց ռազմարշավից հետո Արևելքում հաստատվում է նաև կաթոլիկ եկեղեցին, որը փորձում էր օգտագործել ընդդեմ բյուզանդական կայսրության Քրիստոնյա Արևելքի բոլոր քրիստոնեական համայնքների հակասությունները, որոնք խմորվել էին դարերի ընթացքում: Այստեղ, իհարկե, կարելի էր խուսափել Քրիստոնյա Արևելքի որոշ եկեղեցիներին տրվող «միաբնակ» տերմինից և դրա փոխարեն օգտագործել հակաքաղկեդոնական եզրը:

Ներածության երկրորդ մասում Իզաբել Օժեն անդրադառնում է թեմայի առումով իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների արժևորմանը: Հետևելով Ֆ. Շալանդոնի, Պ. Մագդալինոյի և Կլ.Կաենի աշխատություններին հեղինակը ներկայացնում է թեմային վերաբերող պատմական սկզբնաղբյուրները ըստ լեզուների, ներկայացնելով յուրաքանչյուր սկզբնաղբյուրի մասին խոսող պատմաաղբյուրագիտական հետազոտությունները: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների բաժնում ներկայացված են Աննա Կոմնենեի, Հովհաննես Կիննամոսի, Նիկետաս Խոնիատեսի պատմագրական երկերը, Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիների մասին պատմող Նիկեփոր Վրիենոսի և Հովհաննես Զոնարասի աշխատությունները, Հովհաննես Կոմնենոսի արևելյան ռազմարշավների մասին պատմող Միքայել Իտալիկոսի, Նիկեփոր Բասիլակեսի և Թեոդոր Պրոդրոմոսի ոտանավոր ներբողյանները, Հովհաննես Ցեցեսի, Թեոֆիլակտ Ախրիդացու, Եվստաթեոս Թեսալոնիկցու, Եվթիմե Մալակեսի և Նիկոլաս Մետոնի ճառերն ու մատենագրական այլ ժանրի երկերը, Կոնստանդին Մանասեի դեսպանագնացությունը և Հովհաննես Փոկասի ուխտագնացությունը Երուսաղեմ, Թեոդոսիոս Գուդելիսի հեղինակած Ղևոնդ Երուսաղեմացու վարքը, կայսերական և պատրիարքական նոտարատներից դուրս եկած վավերագրերը, պահպանված կնիքները: Լատիներենով գրված սկզբնաղբյուրներից անդրադառնում է առաջին երեք խաչակրությունների պատմությունը տեղում ներկայացնող պատմագիրներին (Անանուն, Ռայմոնդ Ագիլեցի, Ֆուլշե Շարտրացի, Տուդեբոդ, Ռաուլ Կաենցի, Ալբերտ Այքսեցի, Եվդ Դոյ, Վիլհելմ Սուրացի), շեշտը դնելով Բյուզանդական կայսրության և Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաների հետ լատին պետությունների փոխհարաբերությունների վրա: Ապա անդրադառնում է Եվրոպայից դեպքերին հետևող հեղի-

նակներին (Օդերիկ Վիտալ, Հակոբ Վիտրի, Օտտոն Ֆրենզինգցի), Ուխտագնացների նկարագրություններին (Թեոդորիկ), եկեղեցական վավերագրերն ու հատկապես թղթերը, որոնք հրապարակված են Մինեյի Patrologia Latina շարքում և Մերձավոր Արևելքի լատին պետությունների ու կրոնական կազմակերպությունների վավերագրերը ներկայացնող հրապարակումներում: Հայկական սկզբնաղբյուրներից Իզաբել Օժեն անդրադառնում է ԺԲ դ. հեղինակներ Մատթոս Ուռհայեցու և Գրիգոր Երեցի Տարեգրություններին, Սամուել Անեցու ժամանակագրությանը, ԺԳ դարի պատմագիրներ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերին, Սմբատ Սպարապետի Տարեգրությանը, Ներսես Շնորհալի և Գրիգոր Տղայի նամակագրությանն ու նրանց չափածո երկերին, Ներսես Լամբրոնացու մատենագրական ժառանգությանը, անդրադառնում է նաև դարաշրջանի պատմությանն անդրադարձած հիշատակարաններին: Ասորական սկզբնաղբյուրների մեջ հեղինակն հատուկ անդրադառնում է Միքայել Ասորու և Բար Եբրեուսի ժամանակագրությանը, 1234 թ. Անանունի ժամանակագրական երկին: Արաբական սկզբնաղբյուրներից հեղինակն անդրադառնում է Իբն ալ-Քալանիսիի, Մուկդիտ Ուսամայի, Իբն ալ-Ասիրի, Աբու Շամայի, Իբն Շադադի պատմական երկերին, որոնք ներկայացնում են ԺԲ դարի պատմությունը և տարածաշրջանի աշխարհագրությունը:

Առաջին մասն անվանված է «Հունական եկեղեցին դժվարին կացության մեջ» : Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է թյուրքերի, ապա լատինների մուտքը տարածաշրջան և դրանց հետևանքները հույն եկեղեցու գործունեության վրա, մատնանշելով, որ մինչ այդ իրադարձությունները Մակեդոնական հարստության կայսրերի ռազմարշավների հետևանքով փոխվել էր տարածաշրջանի, հատկապես Անատոլիայի[4] էթնոդավանական իրադրությունը, քանի որ բյուզանդացիները տարածաշրջանում բնակեցրել էին մեծ քանակությամբ հայեր և ասորիներ: Հիմնվելով Մատթեոս Ուռհայեցու և Աննա Կոմնենեի հաղորդած տեղեկությունների վրա, Իզաբել Օժեն ցույց է տալիս, որ թյուրք-սելջուկյան ռազմարշավներից հետո Բյուզանդական Արևելքում կատարվում են շրջադարձային փոփոխություններ, տարածաշրջանն (Սև ծովի հարավ, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Հյուսիսային Ասորիք) իր ձեռքում պահելու համար կայսրերը այն բնակեցնում են հայերով և ասորիներով: Մյուս կողմից էլ սելջուկների ճնշումների հետևանքով, ԺԱ-ԺԲ դդ. մեծ թվով քրիստոնյաներ ընդունում են մահմեդականություն (բերվում է Դանիշմանյանների օրինակը): Միաժամանակ նշված տարածքներում բավական թուլանում է Բյուզանդական եկեղեցին, նվաճված տարածքների և Փոքր Ասիայի բարձր հոգևորականությունը (շուրջ 45 մետրոպոլիտ, 10 արքեպիսկոպոս և 400 եպիսկոպոս) ավելի հաճախ սկսում է բնակություն հաստատել մայրաքաղաքում[5], նվաճված տարածքներում կազմալուծվում են վանքերը: Խաչակրաց ռազմարշավների հետևանքով կաթոլիկ եկեղեցին նվաճված տարածքներում բյուզանդական եկեղեցական կառույցներին զուգահեռ հետզհետե սկսում է ստեղծել սեփական նվիրապետական համակարգը՝ ստիպելով հաճախ մելքիտ բարձր հոգևորականությանը (այդ թվում Անտիոքի և Երուսաղեմի պատրիարքնե-

ին) հեռանալ իրենց թեմերից, որն էլ հաճախ ԺԲ դ. առիթ էր դառնում Բյուզանդիայի հետ ռազմական բախումների համար: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ տարածաշրջանում զուգահեռաբար ընդլայնվում և ամրապնդվում էին նաև Հայոց և ասորի (հատկապես հակոբիկ) եկեղեցիների նվիրապետական կառույցները, որոնք հաճախ համագործակցում էին կաթոլիկ եկեղեցու հետ, որը, ի հակադրություն հույների, դեռևս չէր պահանջում ծիսադավանական էական զիջումներ[6], փորձելով այդ եկեղեցիներին ԺԲ դարի 30-ական թթ. ներքաշել միջեկեղեցական դաշինքի մեջ ընդդեմ բյուզանդական եկեղեցու, փորձելով ապահովել Հռոմի պապի նախաթոռության սկզբունքը (էջ 76): Խնդիրն ավելի է բարդանում, երբ նկատի ենք ունենում այն հանգամանքը, որ ասորի և հայոց եկեղեցիները, որոնց հիմնական թեմերը գտնվում էին մահմեդական տիրապետության ներքո, ստիպված էին իրենց առաջնորդների հաստատումն ակնկալել նաև Մեծ սելջուկների սուլթանությունից և իրենց հպատակությունն էին հայտնում նրանց (բերվում է Բարսեղ կաթողիկոսի օրինակը, էջ 68-70): Բյուզանդական կայսրությունն ամեն գնով փորձում էր պահպանել իր կորցրած տարածքներում բյուզանդական եկեղեցու թեմերն ու ունեցվածքը, սպասելով հարմար առիթի Անտիոքի պատրիարքին և թեմազուրկ եպիսկոպոսներին վերադարձնելու իրենց աթոռները: Այս քաղաքականությունն ակնհայտ է Կոմնենոս հարստության կայսրերի իշխանության դարաշրջանում, այդ քաղաքականության իրավական ձևակերպումը տրված է Դեաբոլի հաշտության պայմանագրում և 1108 թ. բյուզանդական եկեղեցու բարենորոգման հրովարտակում, 1137 թ. Անտիոքի իշխանության հետ կնքված պայմանագրում, Հովհաննես Կոմնենոսի երկու հյուսիսասորիքյան ռազմարշավների և Մանուել Կոմնենոսի մերձավորարևելյան քաղաքականությանն անդրադարձած սկզբնաղբյուրներում, որոնք պատմում են Անտիոքի Աթանաս (1157-1170) և Երուսաղեմի Ղևոնդ (1176) պատրիարքների գահակալման մասին (էջ 99-115): Անդրադառնում է կաթոլիկ և բյուզանդական վանական հաստատությունների հոգևոր-մշակութային համագործակցությանը Անտիոքի իշխանության սահմաններում, հատկապես՝ Սև լեռներում և Երուսաղեմի թագավորությունում: Հեղինակը չի շրջանցել նաև հակաքաղկեդոնական հայերի և ասորիների նկատմամբ բյուզանդական եկեղեցու և նրա մատենագրության կողմից բացասական անդրադարձն ու վերաբերմունքը հատկապես Ալեքս Ա-ի, Հովհաննես Կոմնենոսի իշխանության տարիներին և հատկապես վերջինիս Կիլիկյան ռազմարշավի ընթացքում, երբ հալածանքներ էին իրականացվում Հայոց եկեղեցու սպասավորների և հավատացյալների նկատմամբ, վերամկրտում էին նրանց, Կիլիկյան քաղաքներում վերահաստատվում էին բյուզանդական եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռները, ավելին. տարածաշրջանում գործող բյուզանդական վանականները կասկածով էին վերաբերում նաև հայ քաղկեդոնականներին[7] (էջ 120-126): Հեղինակն իրավացիորեն ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. հայ-բյուզանդական և ասորի-բյուզանդական բանակցությունները համարում է անհավասար, հիմնվելով Մանուել Կոմնենոս կայսրին ուղղված Ներսես Շնորհալու թղթի վկայության վրա : Բյուզանդացիներն ամեն գնով փորձում են իրենց դավանաբա-

նությունը պարտադրել երկու եկեղեցիներին (էջ 126-128): Արդեն իսկ 1103 թ[8]. ծռազատկի հայ-բյուզանդական եկեղեցական բախման ժամանակ վերջիններս իրենց կողմն են փորձում գրավել Եդեսիայում բնակվող ասորիներին, թեպետ Միքայել Ասորին չի հաստատում Մատթեոս Ուռհայեցու այդ վկայությունը:

Հակաքաղկեդոնական միջավայրում Բյուզանդական եկեղեցու դավանանքի ընդունումը բազմաթիվ օրինակներով է հայտնի դեռևս վաղ միջնադարից: Նման մի փաստ է արձանագրում Միքայել Ասորին, մատնանշելով հայազգի Հուսիկին[9] և նրա հետևորդներին, որոնք 1173-1174 թթ. լայն քարոզարշավ են սկսել Անտիոքում ու նրա շրջակայքում (էջ 129): Քաղկեդոնի նկատմամբ հակումը նկատելի է նաև հակոբիկ ասորական միջավայրում: Հակոբիկ եկեղեցու նախկին հոգևորական, քաղկեդոնական-մելքիտներին համակրող Ռաբան Իշոյի դեմ ստիպված էր 1154 թ. հակաճառական երկ գրել Մարաշի հակոբիկ եպիսկոպոս Դիոնիսիոս Բար Սալիբին: Այդպիսի մի հայ քահանայի՝ ոմն Պողոսին, ուղղված նամակ ունի նաև Ներսես Շնորհալին (էջ 131-132): Ներկայացված խնդրի արմատները հեղինակն իրավամբ տեսնում է ավելի վաղ ժամանակներում և բերում է Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների նկատմամբ կայսեր սկսած հալածանքների և կրկնամկրտության փաստերը, որոնց մասին պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցի պատմիչը՝ լիովին հաստատելով ասորի մատենագիրների վկայությունները: Այնուամենայնիվ, Իզաբել Օժեն արդարացնում է բյուզանդական կայսրության և եկեղեցու նմանատիպ գործունեությունը, փաստարկելով, որ նման գործելակերպի եկեղեցին հետևում էր սկսած Գ դարից (էջ 132-134): Հեղինակը, հետևելով բյուզանդական մատենագիրներին, մոռանում է, որ հայոց և ասորի եկեղեցիները պահանջում էին միայն հարգալից վերաբերմունք սեփական եկեղեցու նկատմամբ, քանի որ այդ ժողովուրդները նման վերաբերմունքով հավասարեցվում էին մուսուլմաններին: Այդպես էին վարվում նաև լատինները հույների նկատմամբ ԺԲ դարում (էջ 134):

Թեպետ վկայությունները հազվադեպ են, սակայն կարելի է հավաստել, որ մահմեդականների նկատմամբ ևս հույները վերաբերում էին նույն ձևով՝ մկրտելով նրանց: Նման փաստեր կարելի է գտնել Կոմնենոս կայսրերի, հատկապես Ալեքս Ա-ի և Մանուել Ա-ի գործունեության և ռազմարշավների մասին խոսող սկզբնաղբյուրներում, որոնցից առաջինը հաճախ անվանվում է տասներեքերորդ առաքյալ: Այս շրջանի բյուզանդական հակաճառական գրականությունը հարուստ է մուսուլմանների դեմ գրված երկերով (էջ 134-140): Գլխի ամփոփման մեջ հեղինակը կրկին շեշտը դնում է այն հանգամանքի վրա, որ ԺԱ դարի սելջուկյան ռազմարշավներից հետո բյուզանդական եկեղեցին իր կորցրած դիրքերը փորձեց ետ բերել միայն Դեաբոլի պայմանագրից հետո՝ կրկին Արևելքում վերականգնելուվ բյուզանդական եկեղեցու նվիրապետական համակարգը, որի համար մրցակից համակարգ էր ստեղծել լատին եկեղեցին: Հայոց և հակոբիկ ասորական եկեղեցիները այդ ընթացքում փորձել էին ամրապնդվել տարածաշրջանում Մեծ սելջուկյան սուլթանության կողմից ճանաչման արժանանալով, նաև բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելով լատինների հետ, որոնք իրենց

դիրքերի ամրապնդման համար համագործակցում էին նրանց հետ, հետզհետե միջամտելով նաև ներքին գործերին: Բյուզանդիան ողջ ԺԲ դարի ընթացքում ամեն կերպ փորձում է վերականգնել Մերձավոր արևելքում սեփական եկեղեցական կազմակերպության նվիրապետական կառույցն ու դիրքերը:

Երկրորդ մասն անվանված է «Մերձեցումը հույն եկեղեցու և մյուս դավանանքների քրիստոնյաների միջև»: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է Առաջին խաչակրության նախօրյակին Բյուզանդական կայրության ակնկալիքների բացահայտմանը ի հակադրություն սելջուկ-թյուրքական ռազմարշավների, 1054 թ. երկու եկեղեցիների բաժանումից հետո Միքայել է Դուկաս (1071-1078), Ալեքս Ա (1080-1118) և Հովհաննես Բ (1118-1143) Կոմնենոս կայսրերի արևմտաեվրոպական քաղաքականության հիմնական դրսևորումներին՝ եկեղեցական ժողովներին, փոխանակված նամակագրությանը, կողմերին հուզող հիմնական ծիսադավանական խնդիրներին, Կլերմոնի եկեղեցական ժողովի նշանակությանը, պապական կուրիայի հետ բանակցություններին, Մերձավոր Արևելքում խաչակիր հրամանատարների դիրքորոշման բացահայտմանը (էջ 143-160): ԺԲ դարի Բ կեսի հայ-լատինական փոհհարաբերությունների ֆոնի վրա քննարկվում են նաև խաչակրաց պետությունների և բյուզանդական կայսրության եկեղեցաքաղաքական բախումների ու մերձեցումների հիմնական փուլերը (էջ 160-165): Մերձավոր Արևելքի զանազան քրիստոնեական կրոնական ուղղությունների վերբերմունքը համաքրիստոնեական միության նկատմամբ պարզաբանելու համար ներկայացվում են տեղական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ՝ հակոբիկ ալ-Արֆադի, մելքիտ Պողոս Սիդոնցու և Ներսես Լաբրոնացու հակադիր մոտեցումները քույր եկեղեցիների ծիսադավանական ավանդույթներին (էջ 166-171): Մանուել Ա Կոմնենոսն (1143-1180) էլ իր հերթին է ներդրել բյուզանդական եկեղեցու հնարավորությունները լատին, հայոց և հակոբիկ եկեղեցիների հետ միություն հաստատելու համար, Արևելք է ուղարկել Թեորիանոս աստվածաբանին՝ գլուխ բերելու համար հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների հետ ծրագրված ունիան (էջ 171-217):

Գրքում խոսվում է առաջին խաչակրաց ռազմարշավից մինչև երրորդի նախօրյակը տարածաշրջանի քաղաքական իրադարձություններին Մերձավոր արևելքի քրիստոնյաների, մասնավորապես հույների և հայերի մասնակցության մասին: Խոսում է խաչակրաց առաջին ռազմարշավի բանակների և Բյուզանդիայի բնակչության հանդիպման, միջնադարյան պատմագրության մեջ արտացոլված երկուստեք վերաբերմունքի մասին, ուր սկզբնաղբյուրները մեծացնում են հավատքի դերը, մեծ տեղ տալիս Բյուզանդիայի կայսրին խաչակրաց շարժման ղեկավարների ստորակայական երդում տալու ձգտմանը: Աշխատանքի երրորդ մասը նվիրված է ԺԱ-ԺԲ դարի Մերձավոր արևելքում բյուզանդիայի և եվրոպական խաչակիրների մղած պատերազմների կրոնական բնույթին, մուսուլմանական Արևելքի հայտարարած ջիհադին: Այս գաղափարախոսության մեջ հեղինակն առանձնացնում է Աստվածածնի դերն իբրև Բյուզանդական կայսրության և հատկապես Կոստանդնուպոլսի հովանավորի, զինվորական սրբերի (Թեոդորոս, Գևորգ, Դեմետրիոս) նշանակությունը բյուզանդական և Մերձավորարևելյան

քրիստոնյա ժողովուրդների ու պետությունների հավատալիքներում, սրբապատկերների, խաչերի (իբրև հաղթանակի սիմվոլ) և Ս. նշխարների դերը հասարակական մտածողության մեջ, Ժ-ԺԲ դդ. Բյուզանդական և Հյուսիսասորիքյան պատերազմների ժամանակ բանակներին ոգեպնդող և տարածաշրջանում հարգի սրբագործված առարկաների նշանակությունը: Այստեղ նա անդրադառնում է պատերազմում զոհված թե մուսուլմաններին և թե քրիստոնյաներին, որոնք ընդունում էին վկայի (մուսուլմանների համար՝ շահիդ) սրբապսակ, երևույթը քննվում է բյուզանդական, պապական, հայոց եկեղեցիների տեսանկյունից, անդրադառնալով Միրիոկեֆալոնի (1176 թ.) ճակատամարտի բյուզանդական կողմի համաքրիստոնեական ընկալման վրա: Մերձավոր Արևելքի ԺԲ դ. պատերազմները Իզաբել Օժեն ներկայացնում է իբրև սրբազան հոգևոր պատերազմներ, որոնք ավելի են սրվել խաչակրաց բանակների գալուստով (էջ 219-250): Այստեղ արժեր նաև անդրադառնալ Ս. Սարգսի պաշտամունքի նշանակությանը հայկական և ասորական հասարակություններում և նրա հետ կապված հավատալիքների կարևորությանը հայ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների հակադիր ավանդույթներում:

Հաջորդ շարադրանքում հեղինակն անդրադառնում է առաջին խաչակրությունից սկսած համաքրիստոնեական գրեթե բոլոր ռազմարշավներին, քննարկելով այդ շարժումներում Քրիստոնյա արևելքի ժողովուրդների (հույներ, հայեր, ասորիներ) և նրանց տարբեր եկեղեցիների մոտեցումները : Սկսած խաչակիրների հետ առաջին հանդիպումներից Բյուզանդիայի տարածքում և հատկապես նրա արևելյան սահմանների մոտ, անդրադառնում է երկու եկեղեցիների հակամետ մոտեցումներին և Բյուզանդիայի աշխարհաքաղաքական նկատառումներին և մասնակցությանը ռազմարշավներին: Կայսեր և խաչակրաց առաջնորդների միջև կնքված համաձայնագրերի խնդրին անդրադառնալով, հեղինակը խոսում է բյուզանդական տեղեկատվական օգնության, Փոքր Ասիան նվաճած թյուրք նվաճողների դեմ միասնական քրիստոնեական ճակատ կազմելու խնդիրների մասին: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական բնակչության օգտագործմանը խաչակրաց առաջին ռազմարշավի բանակների կողմից, սակայն շրջանցում է մի քանի կարևոր խնդիրներ, որոնց մասին ակնարկում է ԺԲ դարի հայ տարեգիր Մատթեոս Ուռհայեցին: Նախ պատմագրության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում տարեգրի այն տեղեկությունը, որ Եդեսիայի իշխան Թորոսը որդեգրել է Բալդուին Բուրգցուն[10]: Իզաբել Օժեն չի անդրադառնում նաև այն խոր հիասթափությանը, որով ԺԲ դարի պատմիչն անդրադառնում է Բոդուենի գործած չարագործությունից հետո հայ ազգաբնակչության վերաբերմունքին դեպի խաչակրաց բանակները (էջ 250-260):

Առաջին խաչակրությունից հետո Մերձավոր արևելքում տեղի ունեցած իրադարձություններից հեղինակը կարևորում է Ինոկենտիոս Բ պապի իշխանության տարիներին՝ 1141 թ. Երուսաղեմում հրավիրված եկեղեցական ժողովը, որին կարծես մասնակցել է Գրիգոր Գ Հայոց կաթողիկոսը, Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր (1143-1180) իշխանության առաջին տարիներով թվագրվող Հռոմի, Բ խաչակ-

ռաց ռազմարշավի կազմակերպիչների և Մերձավոր արևելքի խաչակրաց պետությունների հետ Բյուզանդիայի ջերմ փոխհարաբերությունները, շեշտադրում է բյուզանդական և կաթոլիկ եկեղեցիների դավանաբանական հակամարտությունը. չգիտես ինչու՞ հեղինակը շեյզարյան ռազմարշավ է անվանում Հովհաննես Բ Կոմնենոս կայսեր 1136-1138 թթ. կիլիկյան և հյուսիսասորիքյան ռազմարշավը, որի հիմնական թիրախը դարձավ Ռուբինյան հայկական ինքնիշխանության ոչնչացումը (էջ 260-277):

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է Թորոս Բ իշխանի Կիլիկիա վերադառնալուց հետո ստեղծված իրադրությանը և Մանուել Ա Կոմնենոսի միջամտությանը երկրի գործերին ու Ռուբինյանների և Անտիոքի իշխանության համատեղ գործողություններին Կիպրոսում: Այս գործողություններին հաջորդած Մանուել Ա-ի ռազմարշավին (1158) դեպի Անտիոք և օրթոդոքս պատրիարքի վերահաստատմանը տարածաշրջանում, 1159 թ. Հալեպի աթաբեկության դեմ կազմակերպված ռազմարշավին Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Գ-ի, Թորոս Ռուբինյանի և Անտիոքի իշխան Ռընո Շատիլոնցու մասնակցությանը, որը վերածվել էր համաքրիստոնեական միության գաղափարախոսության, որի հետ մեծ հույսեր էր կապում հայ ազգաբնակչությունը: Մահմեդականների դիրքորոշմանն անդրադառնալիս հեղինակը նկատում է, որ արդեն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի 1138 թ. ռազմարշավից սկսած Նուր ալ-Դինը դրանց դեմ պայքարը դիտում էր իբրև հավատի համար պատերազմ՝ ջիհադ: Այդ նույն միտումը Իզաբել Օժեն նկատում է նաև ԺԲ դարի Իկոնիայի և Դանիշմանյան ամիրայության դեմ Բյուզանդական կայսրության պատերազմներում (էջ 277-287):

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է ԺԲ դարի ընթացքում Խաչակրաց պետությունների և Բյուզանդական կայսրության կազմակերպած ռազմարշավներին դեպի Եգիպտոս, որոնց համար մեկնակետ էր դիտվում Երուսաղեմը: Այս շրջանակներում քննարկվում է նաև 1168/9 թ. Թորոս Բ իշխանի կողմից Երուսաղեմի թագավորությունում հայկական բնակչության վերաբնակեցման խնդիրը, Երուսաղեմում Մանուել Ա-ի միջնորդությամբ 1176 թ. պատրիարք նշանակելու մասին տեղեկությունը (էջ 287-296): Հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի մոտեցումները Մոսուլի աթաբեկության դեմ 1110 թ. ֆրանկո-հայկական ռազմարշավին, աթաբեկ Իլ Ղազիի դեմ ձեռնարկված 1119 թ. պատերազմին, Զանգի աթաբեկի հարձակումից Եդեսիայի 1144 թ. պաշտպանությանը և այդ կոմսության տարածքների հետագա ճակատագրին, Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս Կոստանդին Կոլոմանի ձեռնարկած Հալեպյան ռազմարշավներին (1163-1164), ԺԲ դարի աստվածաբանական վեճերին և դրանցում Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականության դիրքորոշմանը, Վրաստանի արքա Դավիթ Բ Շինարարի հակասելջուկյան գործողություններին և հատկապես Դիդգորիի ճակատամարտին (1121), վրաց-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերություններին և այլն: Մուսուլմանների դեմ Մերձավոր արևելքում քրիստոնյաների ձեռնարկած ռազմարշավները Իզաբել Օժեն դասակարգում է չորս տիպերի. ա/ խաչակրություններ, ուր բյուզանդական կայսրերի դերը երկրորդական էր, բ/ Հովհաննես և

Մանուել Կոմնենոսների ռազմարշավները դեպի Հյուսիսային Ասորիք և գ/ Եգիպտոս՝ տարածաշրջանի լատինական պետությունների մասնակցությամբ և դ/ Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդների պետական միավորումների մղած առանձին պատերազմները հարևան մուսուլմանական երկրների դեմ, որոնք ունեին տեղական բնույթ: Իհարկե թափված արյունը համարժեք չէր այն արդյունքներին, որոնց ձգտում էին կազմակերպիչները և նրանք հաճախ կնքում էին ոչ համազոր հաշտության պայմանագրեր մուսուլմանական պետությունների հետ: Նկատվում է նաև եկեղեցական հակամարտություն տարբեր եկեղեցական նվիրապետական աթոռների միջև: Բյուզանդական թագավորները փորձում էին միջնորդ դատավորի դեր կատարել տարածաշրջանում տարբեր եկեղեցիների և քաղաքական միավորների միջև, ինչը նրանց հաջողվում էր ոչ միշտ: Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդներն ունեին բավական խորքային հակամարտություններ, որոնք հիմք էին դառնում նույնիսկ մուսուլմանական պետությունների հետ այլ քրիստոնյաների դեմ դաշինքներ կնքելու համար (էջ 296-317):

Գրքի վերջում տրվում է հետազոտության ընդհանուր ամփոփում: Ակնհայտ է, որ առաջին երեք (Ալեքս Ա, Հովհաննես Բ, Մանուել Ա) Կոմնենոս կայսրերը, մինչև Միրիոկեֆալոնի ջախջախումը (1176 թ.) բավական մեծ ճիգեր թափեցին սելջուկներին կայսրության կենտրոնական շրջաններից հեռացնելու համար: Խնդիր էր դրվում Բյուզանդիայի անցյալում կորցրած որոշ մերձավորարևելյան տարածքների վերանվաճումը՝ հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների օգտագործմամբ: Այդ ռազմական գործողություններն իրականացնելու համար կայսրության կողմից կարևոր դեր էր հատկացվում կրոնական գործոնին, պատմիչների մոտ հիշատակվում են ռազմարշավների ժամանակ քրիստոնյա բանակին ոգևորելու համար օգտագործված խաչեր, սրբապատկերներ և մասունքներ, որոնք ունեին հսկայական գաղափարախոսական նշանակություն: Հատուկ քաղաքական գիծ ուներ նաև Հռոմի պապության վարած եկեղեցիների միության քաղաքականությունն ու գաղափարախոսական ճնշումը Բյուզանդիայի և տարածաշրջանի մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների վրա: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում բյուզանդահռոմեական եկեղեցական փոխհարաբերություններում Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա և մուսուլման ազգաբնակչության հոգևոր հաստատությունների դիրքորոշումների, Բյուզանդական կայսրերի (հատկապես Մանուել Ա Կոմնենոսի) ձեռնարկած դավանաբանական վիճաբանությունների վրա (էջ 318-337):

Գրքի վերջում բերված է չորս քարտեզ, որոնցից երեքը կազմել է Իզաբել Օ-ժեն: Դրանցում տրվում են Ալեքս Ա, Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների ռազմարշավների հետագծերը: Գրքում Վ. Հեխտի քարտեզի հիմքի վրա տրվում է Հռոմկլայի ժողովի մասնակիցների պաշտոնական նստավայրերի տեղադրությունը: Այս քարտեզներում սխալ եմ համարում Հաղբատ, Սալմաստ, Աղուանք տեղանունների տառադարձությունը (Haghbat, Saghmast, Aghouanie): Կարծում եմ, Հեղինակը աշխատանքում պիտի զգուշությամբ օգտագործեր «միաբնակ» (monophysite) տերմինը:

Գրքի վերջում բերվում են երկու հավելված-տախտակներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Կոմնենոս կայսրերի Արևելյան ռազմարշավներին (էջ 339-344), մյուսը՝ այլ քրիստոնյա ժողովուրդների ձեռնարկած հակամուսուլմանական պատերազմներին (էջ 345-361), ուր ցույց է տրվում, թե ո՞ր ժողովուրդներն են իրենց մասնակցությունը բերել տվյալ ձեռնարկին: Բերվում է նաև օգտագործված գրականության (էջ 363-393), անունների (395-405) և տեղանունների (407-412) ցանկերը:

Հեղինակը կարողացել է հասնել իր առջև դրված խնդիրների լուսաբանմանը: Հայագետների և բյուզանդագետների դատին է հանձնված բավական խնամքով հյուսված մի նոր աշխատություն, որը կարող է խթան հանդիսանալ խաչակրաց դարաշրջանի Մերձավոր Արևելքի պատմության հետազոտության համար:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այդ մասին տես Dédéyan G., Mleh le Grand; stratège de Lykandos, – REArm, NS 15, 1981, p. 73-102.
2. Սասանյան Պարսկաստանի և Արաբական խալիֆաթի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության քաղաքական հակամարտության ոլորտում հայոց և հակոբիկ ասորական եկեղեցու դիրքորոշումը պարզաբանելու համար հեղինակը հիմնվում է Ն.Գարսոյանի, Ժ.-Պ. Մահեի և Ե.Հոնիգմանի աշխատությունների վրա (Garsoïan N. et Mahé J.-P., Des Parthes au califat, quatre leçons sur la formation de l'identité arménenne [Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, collège de France, monographies 10], Paris, 1997. Garsoïan N., L'Eglise arménienne et le grande schisme d'Orient [CSCO 574, subsidia 100], Louvain, 1999. Histoire du christianisme, t. III, Les Eglise d'Orient et Occident (432-610), Paris, 1998, p. 1125-1167; t. IV, Evêques, moines et empereurs (610-1054), Paris, 1993, p. 457-647. Honigmann E., Le couvent de Barsauma et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie, Louvain, 1997):
3. Այս դարաշրջանի Բյուզանդիայի Արևելյան քաղաքականության խնդիրների արծարծման համար հեղինակը դիմում է Պ.Խարանիսի, Հր.Բարթիկյանի, Ժ.Դագրոնի և Վ.Արուտյունովա-Ֆիդանյանի աշխատություններին:
4. Փոքր Ասիայի փոխարեն աշխարհագրական այս տերմինն է գերադասում օգտագործել հետազոտողը:
5. Առաջանում է եպիսկոպոսի մի նոր կարգավիճակ, որը ԺԲ դարի բյուզանդական կանոնական գրականության մեջ ստացել է «σχολάζων» անվանումը:
6. Հեղինակը մի շարք օրինակներ է բերում լատին եկեղեցու փոխհարաբերություններից Մերձավոր արևելքի եկեղեցիների (հայոց, ասորի և մարոնի) հետ, որոնց խաչակրաց պետությունների սահմաններում տրվում էր գործելու հնարավորություն և մշակութային ինքնավարություն, միաժամանակ խառնվելով նրանց ներքին գործերին, որոնց մեջ կարևոր խնդիր էր համարվում ծռազատիկը, դառնալով երկկողմանի բախումների պատճառ (էջ 71-76, 87-99):
7. Հատկապես հատկանշական է հույն աստվածաբան Նիկոն Սկեռնցու վերաբերմունքը (էջ 125):

8. Գրքի 130-131 էջերում հեղինակն այս ծռազատիկը թվագրում է 1107թ.:
9. Կարծում եմ հեղինակն ամենայն պատասխանատվությամբ կարող էր այս Հուսիկին նույնացնել Ներսես Լամբրոնացու թղթակից «Յուսկան արգելական ճգնաւորի» հետ (տես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնության երուսաղեմյան հրատարակության հավելվածը):
10. Մատթեոս Ուռհայեցու այդ տեղեկությունը առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել ֆրանսիացի պատմաբան Ոընե Գրուսեն: Պատմագրության համար հետաքրքիր կլիներ պարզել Մատթեոսի պատմած տեղեկության հավաստիությունը, նկարագրված ծեսի աղերսները բյուզանդականի հետ, չբացառելով դրա մեջ առկա կովկասյան և հայկական տարրերը: